

NIEUWSBRIEF

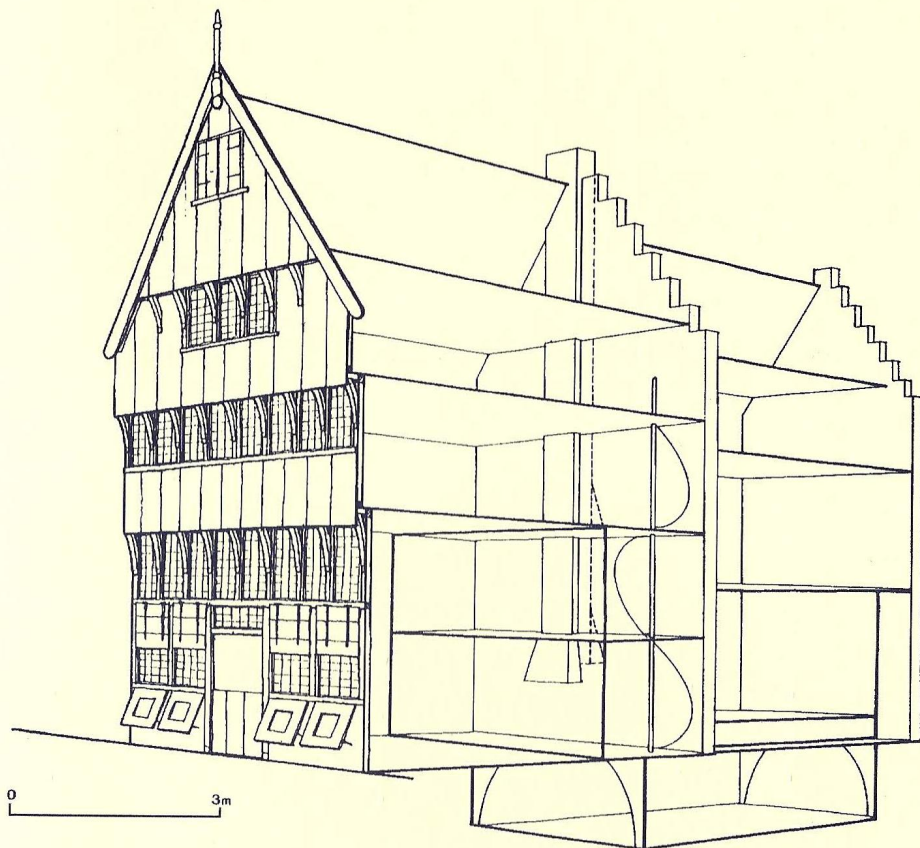
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nr. 26

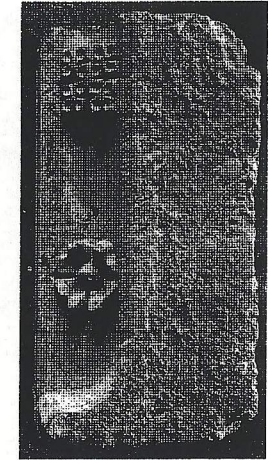
herfst 2000

25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch

Inhoud

- 1 Van de voorzitter
- 8 Congressen, symposia en tentoonstellingen
- 10 Bouwhistorisch Platform
- 16 Hausforschung in Hall
- 20 Redengevende omschrijving (2)
- 22 Bijzondere turfisolatie
- 23 Automatisering & Presentatietechnieken
- 24 25 jaar Bouwhistorie in 's-Hertogenbosch
- 25 'Ga in hemelsnaam een vak leren'
- 26 Van de Penningmeester
- 27 Korstmossen en muurbloempjes
- 28 Redactie, kopij en donateurs

Van de voorzitter

Bestuur S.B.N.

mr G.W. van Herwaarden,
voorzitter,
Kapelweg 13,
2587 BJ Den Haag,
tel./fax 070-3500231

drs K.J. Steehouwer,
vice-voorzitter,
Prof. van der Scheerstraat
257, 2035 AP Haarlem,
tel. 023-5359989

drs G. van Tussenbroek,
secretaris,
Manetplein 20, 5301 SR
Zaltbommel,
tel. 0418-514409. Werk:
Kunsthistorisch Instituut,
Kromme Nieuwegracht 29,
3512 HD Utrecht,
tel. 030-2536249,
fax 030-2536167

ir L.B. Wevers,
penningmeester,
Oudegracht 187 G,
3511 NE Utrecht,

De opmars van de bouwhistorie

Bijzonder hoogleraar in de bouwhistorie benoemd
Van het begin af aan heeft de SBN zich ten doel
gesteld te bevorderen dat er wat gedaan zou
worden aan de opleiding tot bouwhistoricus. De
SBN was (en is) van oordeel dat verantwoord en
deskundig bouwhistorisch onderzoek niet
uitgevoerd kan worden dan door goed opgeleide
bouwhistorici. Maar: hoe werd (of wordt) je een
goed opgeleide bouwhistoricus? Nergens bestond
de mogelijkheid het vak te leren. En de huidige
bouwhistorici zijn dan ook allen in de praktijk
gevormd. Maar geleidelijk aan komt er een
verandering in die situatie. Om maar 'bovenaan de
trap' te beginnen: het ziet erbij het schrijven van
deze regels (medio juli) naar uit, al moeten nog
enkele puntjes van orde worden geregeld, dat per 1
september de door de SBN aan de Universiteit
Leiden gevestigde bijzondere leerstoel
Bouwhistorie bezet gaat worden. Ik verklap geen
geheim als ik schrijf dat mag worden verwacht, dat
dr Dirk J. de Vries (1952) op deze stoel zal
worden benoemd, uiteraard met instemming van
het College van Bestuur van de universiteit. Zoals
het in het Reglement voor deze bijzondere leerstoel

tel. 030-2341173
ir A.H. van Drunen,
Verwersstraat 67,
5211 HJ 's-Hertogenbosch,
tel. 073-6136753. Werk:
Afdeling Bouwhistorie,
Archeologie Monumenten,
Bethaniëstraat 4,
5211 LJ 's-Hertogenbosch,
Postbus 12345,
5200 GZ 's-Hertogenbosch,
tel. 073-6155489,
fax 073-6143054

drs K. Emmens,
Kon. Emmalaan 162,
2628 VV Delft,
tel. 015-2572797

drs F.A.C. Haans,
Monumenten Advies Bureau,
Graafseweg 274,
6532 ZV Nijmegen,
tel./fax 024-3786742

ir J.A. van der Hoeve,
Acaciastraat 12 bis A,
3551 BG Utrecht,
tel. 030-2430147

mevr. ir J.M.M. Nuijten,
Stichting Historisch
Boerderij-Onderzoek,
Postbus 649,
6800 AP Arnhem,
tel. 026-3576222, fax 026-3576231

drs J.M.H. Penders,
Springweg 4,
3511 VP Utrecht,
tel. 030-2318405

dr ing. D.J. de Vries,
Haverstraat 30,
3511 ND Utrecht,
tel. 030-2314503.
Werk: RDMZ, Broederplein

staat geformuleerd zal De Vries onderwijs geven en onderzoek doen resp. bevorderen naar de theoretische kennis van de bouwhistorie en een schakel gaan vormen tussen de praktijk van de monumentenzorg enerzijds en de aanverwante disciplines waaronder architectuur- en kunstgeschiedenis, geschiedenis en archeologie anderzijds. De Vries' benoeming is voor vijf jaar. Hij zal twee dagen per week aan zijn nieuwe functie kunnen besteden. Daarnaast blijft hij verbonden aan de RDMZ, waarbij hij werkzaam is als landelijk coördinator bouwhistorie. Dirk de Vries promoveerde in 1994 aan de Universiteit Leiden op een dissertatie, getiteld 'Bouwen in de late middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht'. In talloze lezingen en publicaties heeft hij ervan blijk gegeven een krachtig pleitbezorger van de bouwhistorie te zijn. Veelal publiceert hij in het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, waarvan hij eindredacteur is. Met de benoeming van De Vries in Leiden gaat een lang gekoesterde wens van de SBN in vervulling. Maar niet alleen voor de SBN, ook voor de RDMZ en de monumentenzorg in Nederland is dit een verheugende en positieve ontwikkeling. Immers, het kwalitatieve en inhoudelijke aspect van de monumentenzorg, waarbij het monument zélf uitgangspunt is voor onderzoek, is een aantal jaren geleden onder andere als gevolg van de toen aan de monumentenzorg opgelegde forse bezuinigingen wat naar de achtergrond gedrongen. Mede door het verstevigen van de banden van de RDMZ met het universitaire onderwijs - recent werden RDMZ-directeur Asselbergs en RDMZ-medewerkers Marieke Kuipers en Wim Denslagen op leerstoelen in resp. Nijmegen, Maastricht en Utrecht benoemd - zal aan dat aspect weer de aandacht gegeven kunnen worden die noodzakelijk is voor het op een verantwoorde manier bedrijven van monumen-

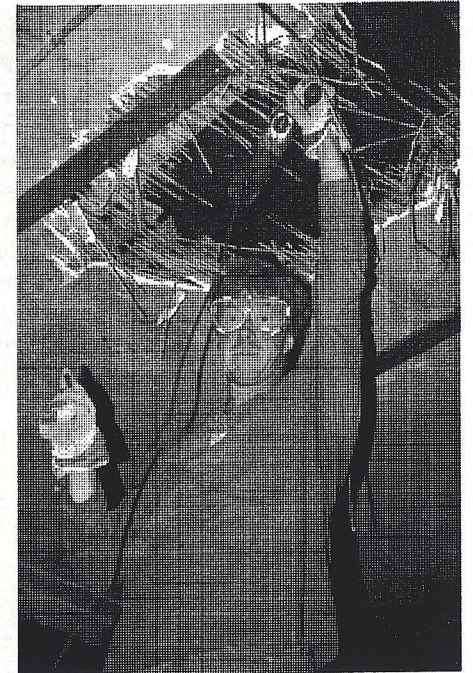
41, postbus 1001, 3700 BA
Zeist,
tel. 030-6983211,
fax 030-6916189

adres secretariaat SBN:
Archeologisch en
Bouwhistorisch Centrum
Het Pandhuis, Zwaansteeg 11,
3511 VG Utrecht,
tel. 015-2120051
giro 273441

tenzorg. En Dirk: van harte gelukkig met je eervolle benoeming. De verwachtingen zijn hooggespannen. Zowel met de theoretische onderbouwing van het vak als met het bevorderen van de relaties met de verwante vakgebieden zul je je handen vol krijgen. Dus ook veel succes toegewenst!

HBO+ Opleiding tot Bouwhistoricus in Utrecht

Vorig jaar september ging een al evenlang door de SBN gekoesterde wens in vervulling: het van start gaan aan de Hogeschool van Utrecht van een HBO+ Opleiding tot Bouwhistoricus naast de al een jaar oude HBO+ Opleiding Restauratie. De studieleiding kwam in handen van Kees Geevers en Jean Penders te liggen. Met een 20-tal cursisten werd met veel inzet van alle betrokkenen aan deze tweejarige opleiding begonnen. Gaande het eerste cursusjaar ontstonden er echter problemen van organisatorische aard, die naar het oordeel van Penders en het SBN-bestuur een belemmering zouden kunnen gaan vormen voor de kwaliteit van de opleiding. In een brief van 14 juni deelde het SBN-bestuur aan de leiding van de Hogeschool van Utrecht mee onder deze omstandigheden geen verdere (mede)verantwoordelijkheid voor deze opleiding te kunnen dragen. Deze brief, die vooral ook bij de studenten hard aankwam, is aanleiding geweest tot intensief overleg met de Hogeschool. Het tevoren schriftelijk gedane SBN-voorstel de studieleiding te versterken werd door de Hogeschool afgewezen. In

De nieuwe hoogleraar bouwhistorie Dirk de Vries bezig met het nemen van houtmonsters.

een daarop gevolgd overleg op 10 juli werd door het College van Advies-lid Hylkema een voorstel op tafel gelegd dat dicht in de buurt kwam van het SBN-voorstel. Hopelijk kan op basis daarvan verder gesproken en tot een oplossing gekomen worden. Hoe de opleiding in het tweede jaar in organisatorisch opzicht vorm en inhoud zal worden gegeven, is thans nog ongewis. De SBN heeft zich op het standpunt gesteld dat (a) het van groot belang is dat er ook een hoogwaardig tweede studiejaar komt, dat de garantie biedt op het opleiden van deskundige bouwhistorici, en (b) dat het niet op de weg van de SBN ligt docenten aan te leveren of andere directe activiteiten te ontplooiën. De SBN onderkent uiteraard het grote belang van de opleiding tot bouwhistoricus en denkt daarbij graag mee, maar 'op afstand' en via het College van Advies.

Basisboek Bouwhistorie

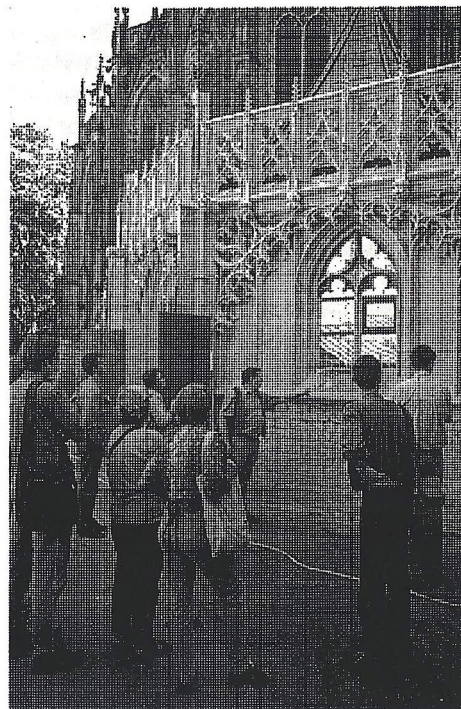
Voor beide studies is een basisboek Bouwhistorie onontbeerlijk. Helaas zit daar nog steeds (té) weinig schot in. De SBN acht betrokkenheid van de RDMZ bij de totstandkoming van dit leerboek een conditio sine qua non. Gehoopt moet worden dat op korte termijn het overleg met de RDMZ over deze zaak een nieuwe impuls kan worden.

Richtlijnen voor Bouwhistorisch Onderzoek

De op 25 april j.l. in Hilversum gepresenteerde Richtlijnen voor Bouwhistorisch Onderzoek - een coproductie van de Rijksgebouwendienst, de RDMZ, de SHBO en de SBN op basis van het gedachtengoed van in het bijzonder Jan Kamphuis en Jan van der Hoeve - zijn inmiddels ruim verspreid. De RGD (Bureau Rijksbouwmeester) streeft ernaar een symposium te organiseren over deze richtlijnen, ter afsluiting waarvan zij een officiële status moeten krijgen. De gedachte is op dit moment in het najaar een soort voorsymposium te houden en over een jaar een wat grootser opgezet symposium, eindigend met het aanvaarden van een Verklaring. Nadere berichten volgen ongetwijfeld.

Terugblik op de donateursdag in 's-Hertogenbosch

Begunstigd door prachtig weer verzamelden een grote schare bouwhistorici en andere belangstellenden zich in het mooi gerestaureerde Muziekcentrum 's-Hertogenbosch (de voormalige synagoge) voor de SBN-donateursdag. Dat deze dag in 's-Hertogenbosch werd gehouden, was niet toevallig. Het 25-jarig bestaan van de gemeentelijke Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten was daarvoor een meer dan goede aanleiding. Ook op deze plaats wens ik de Afdeling BAM van harte geluk met het jubileum. Moge voor de Afdeling een nieuwe, uitdagende periode zijn weggelegd! In een vlot tempo,

Harry Boekweit geeft tekst en uitleg over het restauratieproces van de gerfkamer aan de Sint Jan.

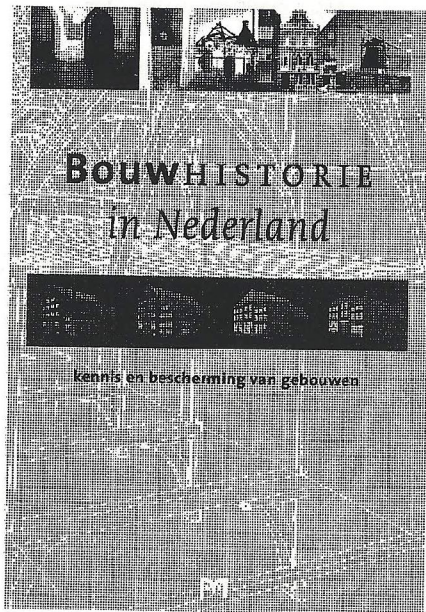
onderbroken door een uitstekend verzorgde 'lopende' lunch, werd een boeiend lezingenprogramma afgewerkt. Dr Dirk de Vries behandelde beleid en aandachtspunten van de bouwhistorie als academische wetenschap. Hoofd Afdeling BAM ir Hans Meester zette uiteen hoe men zich voorstelt de vestingwerken van Den Bosch te herstellen en een nieuwe functie te geven onder meer als toeristische attractie. Het daartoe uitgevoerde (voor)onderzoek in het kader van de opgave overblijfselen uit het verleden een zinvolle plaats en functie in het heden te geven stond in zijn voordracht centraal. Het bouwhistorisch onderzoek naar de eerste stadsmuur van Den Bosch werd door Hein Hundertmark besproken. Drs Ronald van Genabeek sloot daarop mooi aan met zijn verhaal over het historisch

vooronderzoek vanuit archeologisch en (bouw)historisch oogpunt naar de vesting 's-Hertogenbosch. Ir Harry Boekweit sloot af met een inleiding over het gebruik van natuursteen in verleden, heden en toekomst bij de St.-Janskathedraal. Daarna werd in groepen door de stad gelopen om de vestingwerken, de bouwloods en het met natuursteen beklede deel van het exterieur van de St.-Jan en het bouwfragmentendepot van de Afdeling BAM in situ te bekijken. De deelnemers aan de donateursdag, aangevuld met tal van andere belangstellenden, kwamen vervolgens tezamen in het Stadhuis aan de Markt waar ir J.C. 't Hart, plaatsvervangend directeur van de RDMZ, het eerste exemplaar van de SBN-publicatie 'Bouwhistorie in Nederland' en wethouder F.H.J.M. van Beers, in Den Bosch verantwoordelijk voor de monumentenzorg en de archeologie, het eerste exemplaar van 'De onderste steen boven; 25 jaar bouwhistorisch onderzoek in 's-Hertogenbosch' in ontvangst namen. 't Hart stelde vast dat de SBN zich ontwikkeld had tot een volwaardige gesprekspartner van de RDMZ en

dat de bouwhistorie een steeds duidelijker plaats had gekregen in het beleid van de Dienst. Wethouder Van Beers wenste de Afdeling BAM geluk met het vijfde lustrum, complimenteerde de Afdeling met het vele dat tot stand was gekomen en zette 'BAMmer van het eerste uur' Ad van Drunen - terecht - in het toch al overvloedig schijnende zonnetje. Deze warme woorden verhoogden zo mogelijk de temperatuur in de zaal nog enigszins, zodat het aanwezige gezelschap een mooie daad kon verrichten door de gemeente Den Bosch van het overtollig bier af te helpen. Een mooi en geanimeerd slot van een geslaagde joint venture tussen de 25-jarige Afdeling BAM en de SBN. Ik dank hier graag allen, die hebben bijgedragen tot het wélslagen van deze dag: de wethouder en in hem de gemeente 's-Hertogenbosch, de Afdeling BAM, de inleiders, de rondleiders én Ad van Drunen, die als Bossche bouwhistorische founding father op alles een deskundig oogje in het zeil hield zonder daarbij ook het belang van het inwendige der bouwhistorici te verontachtzamen.

Publicatie 'Bouwhistorie in Nederland'

Eigenlijk ben ik er best wel een beetje trots op dat het gelukt is de publicatie 'Bouwhistorie in Nederland' van de grond te krijgen. Maar misschien spreekt mij nog wel de bladzijde voorin het meeste aan. Want daar staat: 'Deze publicatie is tot stand gekomen met financiële steun van het Prins Bernhard Cultuurfonds. Daarnaast is een gezamenlijke financiële inspanning geleverd door

de volgende bouwhistorische bureaus: Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA) te Utrecht, Bureau voor Bouwhistorisch Onderzoek J.A. van der Hoeve, eveneens te Utrecht, Dröge, Bureau voor Bouwhistorie te Leiden, Instituut voor Bouwhistorische Inventarisatie en Documentatie (IBID) te 's-Hertogenbosch en Deventer, Kamphuis, Bureau voor Bouwhistorie te Delft, Monumenten Advies Bureau (MAB) te Nijmegen, Vlaardingebroek en Wevers te Utrecht, H.F.G. Hundertmark, bouwhistoricus te Oss en N.H. Jurgens, molenbouwhistoricus te Valkenswaard'. Die opsomming is niet vanzelfsprekend. Ik ben er erg blij mee dat ook hier weer het

bouwhistorische veld één gezicht heeft getrokken. Alle betrokkenen: dank daarvoor! Ook het Prins Bernhard Cultuurfonds te Amsterdam en de daaraan verbonden mevrouw Jeanine Perryck ben ik zeer erkentelijk voor de van het begin af aan ondervonden enthousiaste en stimulerende medewerking. Eindredacteur Gabri van Tussenbroek - zonder wie de uitgave niet tot stand was gekomen - schrijft in het 'Woord vooraf': '...heeft de SBN jarenlang geijverd voor de instelling van een bijzondere leerstoel Bouwhistorie. Door de realisatie hiervan aan de Universiteit van Leiden is de bouwhistorie nu ook erkend als zelfstandige wetenschappelijke discipline. Om hierbij stil te staan heeft de SBN een bundel samengesteld waarin een overzicht wordt gegeven van het functioneren van de bouwhistorie tot op heden. Er zijn bijdragen geleverd vanuit maatschappelijk, wetenschappelijk en overheidsperspectief en uit de dagelijkse praktijk van de monumentenzorg. Op deze wijze wil de SBN de lezer inzicht verschaffen in deze nog jonge discipline en in de bijdrage die zij kan leveren aan de kwaliteit van de Nederlandse monumentenzorg'. Die bijdragen vloeiden uit de deskundige pennen van Koos Steehouwer, Gabri van Tussenbroek, Harry Boekwijt, Karel Emmens en Dirk de Vries alsmede uit mijn pen. Moge het boekje óók dienen om potentiële opdrachtgevers, om het even of het nu gaat om overheidsinstellingen of andere organisaties, duidelijk te maken wat hen te wachten staat als zij een bouwhistoricus in huis halen. De publicatie heeft dus heel nadrukkelijk ook een promotioneel doel. Het 128 bladzijden tellende, van vele zwart/wit foto's en afbeeldingen voorziene boekje werd door Uitgeverij Matrijs aantrekkelijk vorm gegeven. De prijs in de boekhandel is fl. 29,95, het ISBN-nr. is 90 5345 1633.

Publicatie 'De onderste steen boven; 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch'

Op 17 juni verscheen ook - ik schreef het al hierboven - de publicatie, waarmee de Afdeling BAM van de gemeente 's-Hertogenbosch stilstond bij zijn 25-jarig bestaan. De talrijke auteurs, die aan het totstandkomen van deze uitgave hun medewerking verleenden, zijn al jaren actief als professionele bouwhistorici. Zij presenteren de praktische resultaten van 25 jaar bouwhistorisch onderzoek in 's-Hertogenbosch. De redactie, bestaande uit H. Willems, G. van Tussenbroek, R. Gruben en R. Gludemans, staat er borg voor dat het een zeer verantwoorde publicatie is geworden, die 'onmisbaar is voor iedereen die zich verdiept in het verleden van 's-Hertogenbosch en de bouwhistorie van deze stad', aldus de begeleidende folder. Het Prins Bernhard Cultuurfonds ondersteunde ook deze uitgave. En Uitgeverij Matrijs liet zich ook hier weer van één van zijn betere kanten zien. Het 240 bladzijden tellende boek is rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit. ISBN 90 5345 1684. Prijs in de boekhandel fl. 49,95.

Gijs van Herwaarden, voorzitter SBN

Congressen, symposia, tentoonstellingen

Koksijde - Abdijmuseum Ten Duinen 1138

Onder de titel 'De cultuurtoeristische input van Cisterciënzersites in West-Europa' worden op 22 en 23 september 2000 in Koksijde een colloquium en twee workshops georganiseerd. Het colloquium op vrijdag 22 september wil de diverse mogelijkheden van cultuurtoeristische ontsluiting van monastiek erfgoed in het algemeen en van Cisterciënzernerfgoed in het bijzonder belichten via een aantal kaderlezingen en diverse cases. Deze cases komen zowel uit Wallonië, Nederland, Frankrijk als uit Engeland. Dr. G. Coppack, Cisterciënzerspecialist van English Heritage zal de nieuwe ontsluitingsplannen rond Rievaulx Abbey (de grootste na Fountains) komen belichten. Op zaterdag 23 september zijn er workshops voorzien rond de restauratiepraktijk van monastieke ruïnes, met die van de Duinenabdij als voorbeeld (met bezoek aan de nieuwe opgravingsput), en rond de oprichting van een netwerk van Cisterciënzersites in Vlaanderen en Nederland. Voor inschrijvingen kan men zich wenden tot: Abdijmuseum Ten Duinen 1138, Drs. D. Dutoo, conservator, Koninklijke Prinslaan 8, 8670 Koksijde, tel. 058/52.16.85 - fax. 058/51.0061 - e-mail: duinenabdij@koksijde.be

Antwerpen - Koninklijke Vereniging Natuur- en Stedenschoon

Onder de titel 'Bouwblokinventarisatie in de Lage Landen' wordt op 21 oktober 2000 in Het Pand te Gent, in het kader van 90 jaar Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon een colloquium georganiseerd rond het nieuwste beleidsmiddel voor monumentenzorg. Bouwblokinventarisatie is meer dan alleen maar huizenonderzoek, maar bekijkt de evolutie, soms zelfs vanuit de geomorfologische structuur, van een bouwblok. In het kader van de groeiende discussie rond de inkleuring van CHE-zones (zones die bescherming verdienen op de gewestplannen wegens hun culturele, historische en esthetische waarde) zal deze studiedag uiterst belangrijk zijn. Bouwblokinventarisatie als beleidsinstrument wordt vanuit de praktijk, de basiswerking te Gent, Antwerpen en 's-Hertogenbosch uitgelegd, waarna wordt bekeken in hoeverre het basismateriaal verder gebruikt kan worden bij GIS- (geografische informatie systemen) toepassingen. Uiteindelijk zal Vlaams Bouwmeester Bob van Reeth zijn visie op bouwblokinventarisatie en Cultuurhistorische en Esthetische zones geven. Voor inschrijvingen kan men zich wenden tot: Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, An van Dorst, administratief bediende, Carnotstraat 47 b 3, 2060 Antwerpen, tel. 03/232.35.31 - fax 03/226.71.87 - e-mail: kvns@wol.be

In muren verborgen. Baksteen in bouwhistorisch onderzoek

Expositie. Periode: november - december 2000. Locatie: hal Dienst RO/EZ Gemeente Groningen, Gedempte Zuiderdiep 98 Op 23 november 2000 wordt de expositie met de titel 'In muren verborgen. Baksteen in bouwhistorisch onderzoek' geopend in de tentoonstellingsruimte van het gebouw van de gemeentelijke Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken aan het Gedempte Zuiderdiep 98 in Groningen.

De tentoonstelling is door de medewerkers van de sectie bouwhistorie van de Stichting Monument & Materiaal en de Gemeente Groningen georganiseerd. De opening van de tentoonstelling zal samenvallen met de presentatie van 'Hervonden Stad 2000': een jaarlijkse uitgave van de Stichting M&M en de Gemeente Groningen.

Baksteen is in Groningen al meer dan 800 jaar één van de meest voorkomende bouwmaterialen. In de expositie zullen vele aspecten van baksteen aan bod komen, onder andere de geschiedenis van de baksteenproductie in de stad en provincie Groningen, de verschillende vormen en toepassingen van baksteen en de betekenis van de bouwsporen in bakstenen muren voor bouwhistorisch onderzoek. Behalve typische bakstenen uit verschillende periodes worden er bijzondere stenen gepresenteerd, afkomstig onder andere uit de opgravingen van de abdij in Aduard. In dit klooster werd baksteen al in het begin van de 13de eeuw toegepast, ook in de vorm van profielstenen, geglazuurde stenen en reliëfafdrukken op steen. Verder zijn stenen met afdrukken van letters, namen van makers, kinderhandjes en kattenpootjes te zien. Er worden gereedschappen en hulpmiddelen getoond die men gebruikte om stenen te maken en in een muur te verwerken. In bakstenen muren is de geschiedenis van een gebouw verborgen. Bij een bouwhistorisch onderzoek zijn deze muren een belangrijke gegevensbron. De conclusies over de bouwgeschiedenis kunnen worden getrokken aan de hand van verschillen in kleur en formaat van baksteen, het metselverband, voegwerk, decoraties en sporen van verbouwingen. In de tentoonstelling wordt met behulp van foto's, documentatietekeningen, archiefmateriaal, reconstructies en maquettes een beeld gegeven van het werk van de bouwhistoricus. Zo wordt onder meer de ontdekking van het restant van een 13de -eeuws stenen huis uit de doeken gedaan. Voorts wordt verduidelijkt hoe in vernieuwde en aangepaste gevels nog de 17de- en 18de -eeuwse vormen te herkennen zijn.

Voor verdere informatie over de expositie kunt u zich richten tot mevrouw Ewa Soroka van de afdeling bouwhistorie van de Stichting Monument & Materiaal, telefoonnummer 050-3146246.

Bouwhistorisch Platform

Bouwhistorisch Platform 19-4-2000

Hein Hundertmark

De opmetingen van de stadhuiskeizers te Utrecht

In verband met een grote verbouwing van het stadhuis te Utrecht werd aan Hein Hundertmark en Bart Klück de mogelijkheid geboden om uitvoerig bouwhistorisch onderzoek te verrichten naar de kelders en het opgaande muurwerk van dit belangrijke complex. Voordat ze hiermee begonnen werden eerst de archieven geraadpleegd, geen overbodige luxe, omdat er al vele opmetingen en onderzoeken voorhanden waren. Al in 1828 was een ontwerptekening gemaakt van de fundering van de stadhuisgevel en in 1841 en 1845/46 werd het complex uitvoerig opgemeten. Dit laatste ten behoeve van de toenmalige vernieuwing van het stadhuis. Een kleine 100 jaar later, in de jaren '30 van de 20ste eeuw bestond opnieuw de drang om te verbouwen. Dit keer was het H. van der Wal, destijds bouwhistoricus van de RdMz, die de kelders ging onderzoeken. Hij maakte daarbij gebruik van tekeningen uit 1934 door Gemeentewerken vervaardigd. Op deze tekeningen noteerde hij zijn bevindingen betreffende de bouwgeschiedenis. Daarnaast werd er een nieuwe maatvoering bijgeschreven, nadat was gebleken dat de oude niet klopte. Omdat de tekeningen van Van der Wal op het eerste gezicht betrouwbaar leken werden ze door Hein als uitgangspunt gebruikt. Al snel bleek echter dat de maatvoering van Van der Wal nooit was uitgewerkt en er dus nieuwe plattegronden gemaakt moesten worden. In verband met opgravingen aan de achterzijde konden voor het eerst de achtergevels en de rooilijnen goed worden ingemeten. Door deze gegevens te koppelen aan die van Van der Wal ontstond een geheel nieuwe tekening die met nieuwe vondsten aanleiding gaf tot een herinterpretatie van de bouwgeschiedenis van het complex. Moraal van Heins verhaal was dan ook dat een exacte tekening de basis moet zijn voor een gedegen bouwhistorisch onderzoek. Met name bij een onderzoek naar kelderstructuren zijn muurdikten van wezenlijk belang omdat zij een indicatie kunnen geven voor de ouderdom van een gebouw.

Ben Olde Meierink - Gegoten gipsen beelden

Tijdens het bouwhistorisch onderzoek van de Dekema State te Jelsum werden enkele beelden en beeldfragmenten ontdekt. Sommige beelden waren hergebruikt als balkoplegging, andere lagen verstopt onder de vloer. Om meer over de achtergrond, iconografie en samenstelling van de beelden te weten te komen werd Ben Olde Meierink door het bureau Kamphuis ingeschakeld. Ben deed

Een van de twee 17de eeuwse kariatiden van gegoten gips, afkomstig uit de Dekemastate te Jelsum.

vervolgens onderzoek en kwam tot enkele opmerkelijke conclusies. Zo bleken de vier aangetroffen beelden, basementen en consoles van gips te zijn. Dit materiaal was gegoten rond een bakstenen kern van kleine Friese steentjes en resten van kloostermoppen. Olde Meierink veronderstelt dan ook dat de beelden ter plaatse, of elders in Friesland, gegoten zijn. De vier beelden kunnen in twee groepen worden gesplitst. Ten eerste zijn er twee exemplaren die oorspronkelijk vrij stonden. Deze beelden, waarvan het hoofd en de voeten ontbreken, bestaan uit vrouwenfiguren vergezeld van respectievelijk een uil en een haan. Deze dieren staan in het algemeen symbool voor de wijsheid en de waakzaamheid. De andere twee beelden vormen eveneens een paar. Hier zijn twee kariatiden weergegeven. Deze gipsen vrouwen waren van oorsprong tegen een wand geplaatst en rijk afgewerkt. Op de sculpturen werden namelijk restanten van een vergulding gevonden. Onderzoek naar de contactvlakken wees uit dat ook de overige gipsen onderdelen, de basementen en consoles, tot de kariatiden behoorden. Zij vormden de basis en afsluiting van een geheel dat ooit de onderzijde van een schouw gevormd moet hebben in een van de meest representatieve vertrekken. De schouw bestond dan uit een onderstel van kariatiden die, geplaatst tegen de stookmuur, op hun hoofd de consoles ondersteunden. Of de beelden met de deugden eveneens tot de schouw behoorden of aan weerskanten van de

toegang tot de kamer stonden, zoals in de nabij gelegen Heringastate te Marssum, kon niet worden aangetoond. Gezien de maniëristische vormgeving van de beelden zou een datering in de late 16de eeuw tot de mogelijkheden behoren. De detaillering van de basementen en consoles wijzen echter op een latere datering, en wel in het eerste kwart of het begin van het tweede kwart van de 17de eeuw. De bijzondere gipsen samenstelling van de beelden was aanleiding voor Ben om zich uitvoeriger in gipsgietwerk te verdiepen. Uit zijn onderzoek bleek dat de Nederlandse traditie van het gipsgieten vooral gezocht moet worden bij personen als Hendrick de Keyser en Caspar Panten. Hendrick de Keyser kreeg in 1612 octrooi voor het maken van kunstmarmers. Dit marmer was vermoedelijk gietgips, een materiaal dat hij mogelijk in 1607 in Engeland ontdekte. Caspar Panten, 'beeltsnijder' te Amsterdam, speelde eveneens een belangrijke rol. Hij vroeg in 1617 octrooi aan 'van seekere conste van steengieten ende boetseren van posten, calumniën, figuren in schoorstenen, schoortsteenmantelen enz.'

De mogelijke relatie tussen de bewoners van de Dekema state en de familie de Keyser was een van Olde Meierinks laatste punten. Uitvoerig onderzoek naar de bewoners toonde aan dat de zwager van Georg Ripperda (bewoner van Dekemastate), die een belangrijke rol speelde aan het Friese hof, contacten had met Pieter de Keyser in verband met een opdracht voor een grafmonument voor stadhouder Willem Lodewijk van Nassau in de Jacobijnekerk te Leeuwarden. Georg Ripperda, getrouwd met Anna Catherina Dekema was in 1622 op de state gekomen en liet deze kort daarna verbouwen zo bleek uit de vele bouwsporen en de dendrochronologische dateringen van het eikenhout. Vermoedelijk was hij de opdrachtgever van dit bijzondere overgeleverde erfgoed.

Leo Wevers – Het Gemeenlandshuis te Nieuwersluis

Op enthousiaste wijze deed Leo Wevers verslag van een bouwhistorische opname van het Gemeenlandshuis te Nieuwersluis. Samen met Hans Vlaardingebroek verrichte hij in 1999 onderzoek naar dit gebouw dat gelegen is aan de monding van de Nicuwe Wetering bij de Vecht. Het pand dateert in oorsprong uit 1672 toen het als zaalkerkje werd gebouwd. Al snel daarna (1689), bij het overlijden van de eerste en enige predikant, verloor het gebouw zijn functie en werd het een woonhuis. In 1704 vond vervolgens een grote en ingrijpende verbouwing plaats waarbij het Gemeenlandshuis tot stand kwam. Van deze verandering is het bestek bewaard gebleven. Hieruit blijkt dat het werk voor f. 1750,- werd aangenomen door Tobias Coldy te Maarssen. Hij kreeg o.a. opdracht de toren te slopen, het rieten dak weg te nemen en te vervangen door blauwe pannen. Ook werden vier 'kruisramen' met luiken geplaatst, met grote ruiten van goed Frans glas in brede loden strippen. Verder moest een

keukenaanbouw worden gewijzigd waarvan het nieuwe dak aan de zichtzijde met blauwe pannen, en de andere zijde met rode pannen moest worden gedekt. Interessant zijn ook de voorgeschreven kleurstellingen in het bestek. Zo moest het pleisterwerk met 'blokken blauw gecarteleerde steen' worden afgezet en het houtwerk van buiten met 'Bentemer steenkleur' en van binnen met 'light perelkleur' (lichte parelkleur) worden beschilderd. Dat deze kleurtinten ook daadwerkelijk aangebracht zijn bleek bij het recente kleurenonderzoek in het gebouw. Na een rustige periode met wat kleine wijzigingen, zoals in 1746 toen de kruisvensters werden vernieuwd in schuifvensters met roederamen, ontstond aan het begin van de 19de eeuw een onhoudbare situatie door gebrek aan onderhoud. Het pand bleek in 1830 zo vervallen dat het verkocht en gedeeltelijk gesloopt moest worden. Bij de verkoop werd echter bedongen dat een deel van het gebouw de bestemming kreeg van brugwachterswoning. Timmerman C. Verloop uit Utrecht sloopte de buitenmuren van de vergaderzaal, verving de balklagen en een deel van het dak en gaf het huis een nieuwe indeling. Dit alles resulteerde uiteindelijk in een L-vormig gebouw dat stand hield tot 1916. Een jaar hiervoor was een eind gekomen aan het gezamenlijk beheer van het Zandpad door de Gemeente Amsterdam en de Staten van Utrecht, met als gevolg dat de tol bij Nieuwersluis werd opgeheven en een eind kwam aan 200 jaar waterschapsgeschiedenis. In 1916 werd het pand verkocht en gemoderniseerd met o.a. een nieuwe trap, raamomlijstingen met cannelures en een nieuwe keuken. 50 jaar later voldeed ook dit niet meer aan de eisen van de tijd en werden wijzigingen aangebracht die op hun beurt 35 jaar later weer werden aangepast.

Albert Reinstra

Bouwhistorisch Platform 14-6-2000

Dirk de Vries - Breestraat 123, Leiden

Dirk deed kort verslag van een bezoek aan de kap van het woonhuis Breestraat 123 te Leiden. Het gaat hier om een dwarshuis met een kap bestaande uit twee hoge, eiken spanten opgebouwd uit twee jukken, waarbij de flieringen bij de zijgevels op muurstijlen rusten. De windschoren zijn beneden in het standbeen en boven in de fliering gepend. Ter plaatse van de spanten zijn de sporen aan de dekbalk gekoppeld. Opvallend is het dat het hier gaat om rondhouten dennen sporen die keurig met gesneden telmerken genummerd zijn. De gebintstijlen zijn eveneens genummerd met gesneden merken, waarbij het onderscheid tussen links en rechts uit een 'visje' bestaat. Een van de spantbenen van het onderste

juk kon dendrochronologisch op 1565 worden gedateerd, een zeer merkwaardige datering gezien de kenmerken. Bij nader inzien bleek dit spantbeen te zijn vernieuwd. Omdat de datering van de overige kaponderdelen nog niet binnen was, vroeg Dirk de aanwezigen een gokje te wagen en zich uit te spreken over de datering van de kap. Inmiddels kan de redactie melden dat een origineel spantbeen aan de achterzijde een datering opleverde van 1393±6 jaar.

De volgende bouwhistorici gaven blijk van kennis: Elisabeth Stades (1390), Frank Haans (1390), Henny Brouwer (1390), Tom Bauer (1395) en Albert Reinstra (1396). Zij kregen een boek naar keuze.

Bart Klück - Boerderij Lingenstein, Erichem

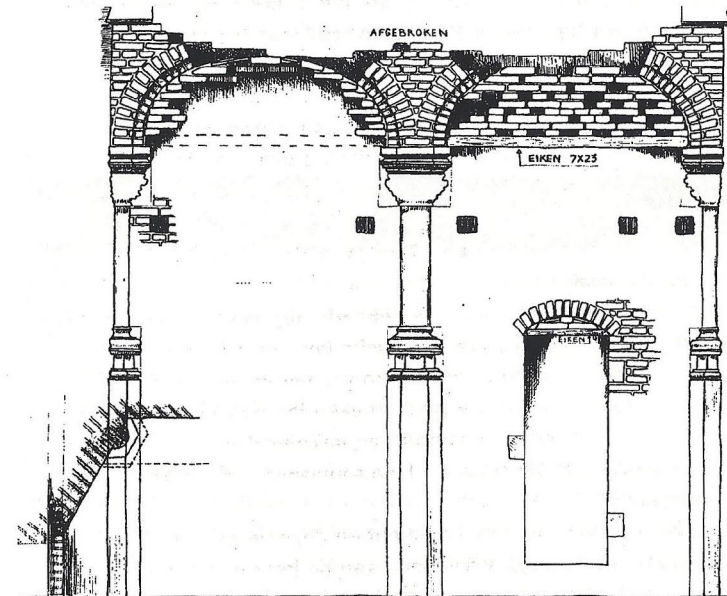
Bart presenteerde kort zijn bevindingen bij het onderzoek van de boerderij Lingenstein. Volgens het recent verschenen boek *Monumenten in Nederland: Gelderland*, gaat het om 'een boerderijcomplex *Lingenstein* (Erichemsekade 18) die bestaat uit twee hallenhuisboerderijen met dwars voorhuis (T-boerderijen) en aan de achterzijde een dakoverstek. De linker boerderij stamt uit de 17de eeuw. Het statige, deels onderkelderde, tweelaags voorhuis van de rechter boerderij dateert uit 1867, het achterhuis is ouder. De bijschuur uit 1867 is rond 1900 vergroot' (p. 170). De meeste interesse ging uit naar de nog grotendeels oudere boerderij met aan beide zijden een opkamer en inwendig in de stal gemetselde kribben. Op de spanten aldaar bevindt zich nog de oude afdekking met slieten. De gebinten zouden 17de-eeuws zijn, terwijl het houtwerk in het woongedeelte nog uit het einde van de 16de eeuw zou kunnen dateren. Opvallend waren de vermoedelijk uit circa 1725 daterende vensters met vaste kalven, waarvan de geheel grenen binnenluiken over de hele hoogte met behulp van een spanjolet vastgezet konden worden. Ook de deuren bleken voorzien te zijn van langere gehengen met een sluiting waardoor een extra beveiliging van deze toen afgelegen boerderij mogelijk was.

Albert Reinstra & Thomas Coomans - De Sint Pancras of Hooglandse kerk in Leiden

Het piece-de-resistance van het platform was de behandeling van het onderzoek naar de Hooglandse kerk te Leiden. Deze laat-gotische kerk kruiskerk met een breed en imposant dwarstransept en een koor met kooromgang zou oorspronkelijk een eveneens imposant - nog twee traveën langer - en als geheel hoger schip moeten krijgen. Dit is er echter nooit van gekomen, met als gevolg de huidige, wat provisorische, overgang van de lage romaanse toren naar het hoge imposante dwarsschip.

In 1315 werd te Leiderdorp een eerste kapel gesticht en deze werd in 1356 tot parochiekerk en in 1366 tot kapittelkerk verheven. Aan de kerk waren toen

twalf kanunniken verbonden. Kort na 1377 verrees op de huidige plaats een eerste kerk. De eind 14de eeuwse toren getuigt hier nog van. In 1469 werd de kerk tot collegiale kerk verheven, waardoor het direct onder het pauselijke gezag viel. Deze statusverhoging had een ingrijpende verbouwing tot gevolg, waarvan tussen 1472 en 1477 koor en kooromgang gereed kwamen, gevolgd door een breed transept met zijbeuken. Kort daarop werd begonnen met het driebeukige schip, maar rond 1545 stopten de bouwactiviteiten. In 1566 onderging de kerk een beeldenstorm en in 1574 werd het ingericht voor de hervormde kerkdienst. Al in 1944 merkte E.H. ter Kuile in *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst: Leiden van westelijk Rijnland* (p. 81) op dat 'de kerk is een geheel op steenen overwelling aangelegde kruisbasiliek, waarvan het in lengte en hoogte onvoltooide schip den toren van een veel kleinere voorafgaande kerk aan drie zijden omvat'. In 1964 werd door Piet Wiersma een documentatie van de kerk gemaakt, waarbij hij op grond van aangetroffen sporen een reconstructie maakte van het onvoltooide luchtbogenstelsel. Zowel de kooromgang als de zijbeuken van het dwarsschip en het schip zijn voorzien van dwarse kapjes met aan de kopse zijde puntgevels met halfronde openingen ter weerszijden van een muurdam. Deze muurdammen zouden opgenomen moeten worden in het luchtbogenstelsel dat uiteindelijk de stenen gewelven zouden moeten schoren. In de kapjes bevinden zich schoorbogen ter verbinding van het triforium met de muurdammen die tot steunberen uitgebouwd zouden moeten

De formeel-constructie in het onvoltooide triforium van het schip. Tek. P. Wiersma 1964

worden. Deze verhoogde steunberen zouden dan vervolgens ter hoogte van de gewelfaanzet aan de buitenzijde van lichtbogen voorzien worden. Dit lichtbogenstelsel is er echter nooit van gekomen; koor en dwarsschip zijn uiteindelijk in 1842 van houten gewelven voorzien.

Recent onderzoek heeft aangetoond dat de oorspronkelijke kap van het schip bewaard is gebleven. Het westelijke deel hiervan is dendrochronologisch in 1391-'92 gedateerd en het oostelijke deel in 1399. De dwarse kapjes in koor en kooromgang bevatten ter weerszijden van de steunberen spantjes die dendrochronologisch gedateerd konden worden; die van het kooromgang stammen uit 1472-'73, het koor uit 1477-'78 en het transept uit 1489-'90. De kapjes van de zijbeuken van het schip stammen uit 1543-'44.

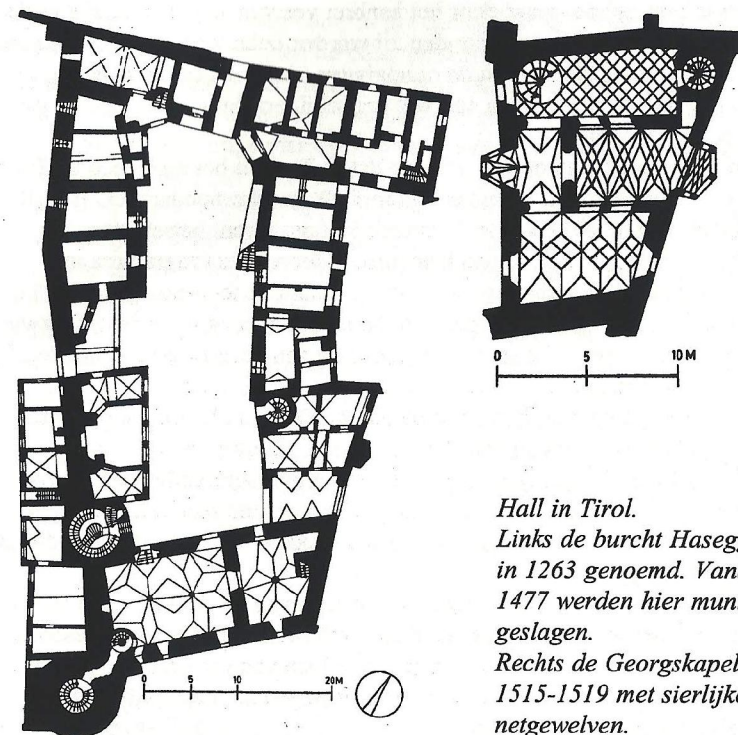
Een opvallend element dat zich tussen het houten tongewelf en de bedaking van het schip nog de restanten bevonden van het niet geheel voltooide pseudotriforium. Bij nadere beschouwing van deze herontdekking (vgl. Ter Kuile, afb. 154) werd geconstateerd dat het gaat om dertig kapitelen met bijbehorende zuiltjes (drie ter travee) die alle voorzien zijn van steenhouwers- en krijtmerken. Bouwhistorisch belangrijk is de aangetroffen rest van een 'vergeten' formeel. Deze bestaat uit een op twee imposten gelegde houten balk met daarop een hoeveelheid gestapelde baksteen als contraform voor de te metselen boog; een waarlijk 'informele' wijze van bouwen. Kunsthistorisch van belang is het feit dat het hier om gebeeldhouwde kapitelen gaat die niet aan de buitenlucht blootgesteld zijn geweest en daarom nog haarscherp van contour zijn en tevens de ontwikkeling laten zien van late gotiek tot vroege renaissance, of anders gezegd van bladmasker tot saterkop.

Ronald Stenvert

Hausforschung in Hall, Oostenrijk

Jubileumcongres van de Arbeitskreis für Hausforschung (Hall in Tirol)

De vijftigste 'Tagung' van de internationale Arbeitskreis für Hausforschung had voor aanvang reeds een aanzienlijke discussie losgemaakt. Nu was deze voor de verandering eens niet vakinhoudelijk van aard, maar gericht op de vraag of men het congres, te houden in Oostenrijk, diende te boycotten of niet, in verband met de politieke verschuiving die een half jaar tevoren in dit land had plaatsgevonden. Met de rechtse radicale partij van Jörg Haider in de regering, besloot een aantal Nederlandse bouwhistorici niet naar het zuiden af te reizen. Ondergetekende heeft het congres daarom slechts met één andere Nederlandse collega bezocht. Het belangrijkste argument wel te gaan was dat ik van mening ben dat de Oostenrijkse politiek niet mag bepalen of ik mijn Duitse, Zwitserse,

*Hall in Tirol.
Links de burcht Hasegg. Al
in 1263 genoemd. Vanaf
1477 werden hier munten
geslagen.
Rechts de Georgskapel uit
1515-1519 met sierlijke
netgewelven.*

Tsjechische, Hongaarse en Kroatische collega's al dan niet zal ontmoeten. Een jaarlijks terugkerend wetenschappelijk congres als dat van de AHF is in de eerste plaats een culturele uitwisseling op het gebied van bouwhistorie en monumentenzorg en geen politieke bijeenkomst. Als tweede argument om het congres te bezoeken gold dat de voorbereidingen voor een AHF-congres in Maastricht, in mei 2001, reeds in gang zijn gezet. Overleg hierover was nodig, om het congres volgend jaar werkelijk doorgang te laten vinden. Of een bezoek aan het congres inhoudelijk zinvol was, is een tweede. De Oostenrijkse bouwhistorie is duidelijk de mindere van de Duitse en dat wreekte zich in het hele programma, dat van donderdag 1 juni tot dinsdag 6 juni duurde. Lezingen bleven vaak hangen in een objectpresentatie, methodologisch waren er weinig verrassingen en ook tijdens de excursies bleek hoe weinig de Oostenrijkse bouwhistorie met de huidige stand van onderzoek eigenlijk te bieden heeft. Op de eerste dag werd een historische inleiding gegeven op de stad Hall, die in de Middeleeuwen een belangrijke positie innam en waar in 1487 de eerste Thaler werd geslagen. Tijdens een grote aardbeving in 1670 werden de middeleeuwse

huizen zwaar beschadigd, maar door het aanbrengen van steunberen, die in de hele stad nog steeds te zien zijn, konden zij worden behouden. Zwaar muurwerk, stenen overwelingen, steunberen en ophogingen uit de negentiende eeuw bepaalden het stadsgezicht, tegen een wel erg schilderachtige achtergrond van besneeuwde bergtoppen.

Vervolgens werd ingegaan op het weinige dat in Tirol in het algemeen en Hall in het bijzonder is onderzocht, op het archeologisch stadskernonderzoek in Hall en op het gebruik van hout. Ook wat de landelijke bouwkunst betreft staat het onderzoek in Tirol nog in de kinderschoenen. Hoezeer het programma in sommige opzichten een herhaling van zetten was, bleek toen een tussen 1971 en 1974 verricht onderzoek naar Pfostenspeichern, gebouwtjes voor de opslag van hooi, werd gepresenteerd. De spreker nodigde de aanwezigen uit om het door hem verrichte onderzoek een vervolg te geven...

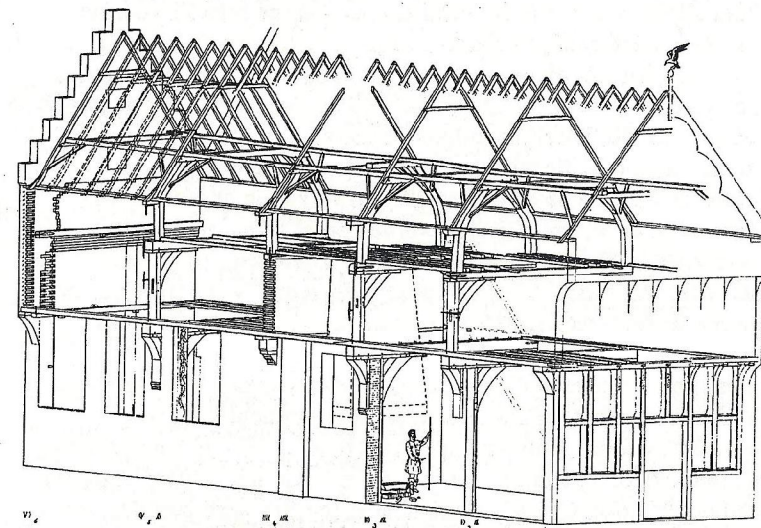
Na lezingen over onderzoek in andere delen van Oostenrijk, volgde op zaterdag een dag die geheel was gewijd aan 'Bohlenstuben'; houten 'mooie' kamers binnen agrarische en burgerlijke gebouwen. Deze oververtegenwoordiging van een zeker voor Nederlanders relatief onbekend bouwhistorisch fenomeen, dat echter in Midden Europa veelvuldig voorkomt, maakte dat deze dag niet direct tot de verbeelding sprak.

Een interessant aspect was het vijftigjarige bestaan van de AHF: in drie lezingen werd de geschiedenis van de Haus- en Bauforschung in Duitsland gepresenteerd. Wortelend in de negentiende eeuw, ontstond in Duitsland al snel een divers beeld, waarbij in het begin van de twintigste eeuw verschillende disciplines (archeologie, volkskunde, kunstgeschiedenis, architectenbedrijf) de Bauforschung naar zich toe trachtten te trekken. Anders dan in Nederland, waar de bouwhistorie zich grotendeels uit de monumentenzorg heeft ontwikkeld, werd de bouwhistorie snel een onderwerp van concurrentiestrijd. Hierdoor werd het vak al vroeg ingebed in bestaande structuren, zoals universiteiten en de monumentenzorg.

Tijdens de excursies in Hall zelf en in Innsbruck bleek dat de situatie in Oostenrijk heel wat minder gestructureerd was. In Hall zelf waren slechts twee rondleiders beschikbaar, zodat men met circa zestig mensen enkele panden bezocht. In Innsbruck was het nog erger. Hier was het de voorzitter van de AHF die de gehele groep een uur door het uitzonderlijk kleine maar interessante centrum van de stad heeft geleid. Op maandag, de excursiedag, werd een bezoek gebracht aan een boerenhof in Inzig, waar tevens werd gegeten, een Romaans huis in Wenns en een in kern Gotisch huis te Fiss. Deze laatste twee objecten waren slecht verlicht, waardoor veel informatie verloren ging. Tussen deze bezoeken door, waarbij telkens één object door 126 congresgangers tegelijk werd bezocht, werden de lange busritten gekenmerkt door het eindeloze Märklin-landschap.

Des te gelukkiger is het dat een congres als dat van de AHF ook dient voor het uitwisselen van ervaringen tussen de congressanten onderling. Zo bleek dat de behoefte aan internationaal elektronisch verkeer sterk toeneemt en dat ook in Duitsland en Zwitserland de e-mail- en internetverbindingen steeds vaker worden gebruikt. Er zijn ideeën uitgewisseld over samenwerking, zodat de website van de AHF en die van de SBN (www.bouwhistorie.nl) met elkaar gekoppeld kunnen worden, beide mogelijk in Nederlands, Duits en Engels, met eventuele verdere wederzijdse koppelingen met andere organisaties. Verder is er gesproken over een op te zetten Europees Forum voor Bouwhistorie, en de rol van de SBN hierin en vanzelfsprekend het volgende congres van de AHF, van 9 tot 13 mei 2001 te Maastricht, dat als centrale thema 'steen en steenbewerking' zal hebben. Ondergetekende heeft zitting genomen in de zogenaamde 'Arbeitsausschuß', waarin vertegenwoordigers van verschillende delen uit het ledengebied zitten, teneinde het kleine bestuur van vier personen enigszins te ontlasten. Dirk de Vries is namens Nederland herkozen als vice-voorzitter van de AHF, terwijl zich ook voor het overige geen bestuurswisselingen hebben voorgedaan. Over de verdere activiteiten van de AHF en de samenwerking met de SBN zult u in de komende nieuwsbrieven nader geïnformeerd worden.

Gabri van Tussenbroek

Reconstructie van het zogenaamde keershuis te 's-Hertogenbosch. Tek. B. Klück uit: 'De onderste steen boven' 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch.

Redengevende omschrijving (2)

Actualisering monumentenregister / Redengevende omschrijving

Graag wil ik gehoor geven aan de oproep van Gijs van Herwaarden om te reageren in verband met het onderwerp 'Redengevende omschrijving'. Als monumentenzorger, auteur, redacteur wordt je veelvuldig geconfronteerd met het probleem dat de beschrijvingen niet meer overeenstemmen met de werkelijkheid. Alhoewel het hoofdzakelijk om gevelbeschrijvingen gaat en aspecten van interieur, constructie, groenaanleg en waardevolle omgeving, straatmeubilair etc. node worden gemist, zijn talrijke monumenten vaak min of meer verknoeid door restauraties. Soms blijkt het object bij inspectie zelfs onvindbaar en dus gesloopt. Een enkele keer is een rijksmonument geheel nieuw opgebouwd na sloop of brand, maar bezit het nog steeds officiële bescherming van het rijk met de daaraan verbonden juridisch-financiële consequenties.

Tussen 1988 en 1992 werd door de provincie Utrecht het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) uitgevoerd. Dit werd vastgelegd in een reeks rapporten, de zogenoemde MIP-lijsten. Bij de inventarisaties werd ook de architectuur van vóór 1850 meegenomen. De MIP- rapporten hebben een belangrijke functie gehad in het kader van het door het rijk uitgevoerde Monumenten Selectie Project (MSP), dat inmiddels vorig jaar zijn beslag heeft gekregen. Niet alleen voor het MSP, maar tevens voor de selectie voor de gemeentelijke monumentenlijsten waren en zijn de rapporten van belang. Echter, na zoveel jaren kan het niet anders dan dat veel veranderd is, na restauraties, renovaties, nieuwbouw, sloop etc.. Naast het MIP en het MSP heeft de provincie Utrecht jaren geleden het loffelijke initiatief genomen, in samenwerking met de Stichting Publicaties Oud-Utrecht, een reeks boeken uit te brengen, waarin per gemeente, naast de historische en ruimtelijke ontwikkeling de waardevolle gebieden, gebouwen en andere objecten worden beschreven. In deze reeks van reeds 25 verschenen publicaties bevinden zich de resultaten van onderzoek op basis van het MIP. Voor ieder boek van deze 'gele reeks' werd en wordt steeds nieuw veldwerk, archief- en kadastronderzoek verricht om de gegevens te actualiseren.

De publicaties - met de subtitel *Geschiedenis en Architectuur* - zijn niet alleen voor het publiek interessant, ze zijn ook nuttig als overzicht voor de gemeentebestuurders en het ambtelijk apparaat (bouwzaken, monumentenzorg, stedenbouw, ruimtelijke ordening), én voor, zoals het in het mededelingenblad van de Stichting Nationaal Contact Monumenten (NCM) werd gesteld, 'iedere projectontwikkelaar, planoloog, architect of stedenbouwkundige die in deze gemeenten aan de slag gaat (,deze) zou de boekjes op zijn nachtkastje moeten hebben'! (NCM Nieuws, januari 1999).

Voor deze categorie lezers, voor de onderzoekers en voor de degenen die mogelijk een taak zullen krijgen de registerbeschrijvingen te actualiseren, zijn ook van interesse de achter in de reeks boekwerken opgenomen lijsten, een lijst van architecten, aannemers, ambachtslieden en kunstenaars met hun opgenomen werken en natuurlijk de adreslijst.

De laatstgenoemde lijst geeft de actuele stand van zaken. De beschreven gebouwen zijn alfabetisch op adres gerangschikt en bij ieder object is een waardering gegeven die correspondeert met het MIP-onderzoek, de ruim opgezette MIP-lijst. Eén ster staat voor beeldondersteunend, twee sterren voor beeldbepalend en drie sterren voor monumentaal en zeer waardevol. Wanneer het object geregistreerd staat als beschermd rijksmonument, dan is een 'M' toegevoegd, bij een gemeentelijk monument een 'G'. Wanneer een object in het kader van het MSP nog niet is aangewezen door OC&W als beschermd rijksmonument, wordt de M aangegeven tussen haakjes (M). Objecten die mogelijk in aanmerking zullen komen voor de gemeentelijke monumentenlijst zijn gemarkeerd met een G tussen haakjes (G).

Sinds ondergetekende als redacteur bij de reeks is betrokken wordt in de lijst, door middel van pijltjes, tevens ook aangegeven wanneer gebouwen verdwenen en gesloopt zijn (v) en/of herbouwd zijn na sloop of brand (^). Enkele voorbeelden van rijksmonumenten in de provincie Utrecht zijn: Eemnes - Kerkstraat 3, woonhuis ^; Kerkstraat 7, langhuisboerderij ^. Leersum - Rijksstraatweg bij 9A, schaapskooi ^. Loenen - Boterweg 16-18, Vegt-Oever, woonhuis v; Duinkerken 11, Schoonoord, tuinhuis v; Oud Over 3, Vegtlust, toegangshek v; Oud Over bij 154, Oostervecht, hekwerk (G) v; Rijksstraatweg 106, koetshuis/logement ^. Renswoude - Oude Holleweg, schaapskooi v. Woudenberg - Ekris 55, Kerkepad, langhuisboerderij ^.

Het komt dus niet zelden voor dat de pijltjes zijn aangegeven bij beschermde rijks- en of gemeentelijke monumenten, en uiteraard ook bij als beeldondersteunend, beeldbepalend, monumentaal en zeer waardevol aangemerkte objecten. Daaruit wordt nu in één oogopslag herkenbaar, dat de redengevende omschrijving van het rijksmonumentenregister nodig aan herziening toe is.

PS: Op Open Monumentendag, 9 september j.l., verscheen deel 26, *Loenen, Geschiedenis en Architectuur*, SPOU/Provincie Utrecht, Uitgeverij Kerckebosch, Zeist. Gemeenten waarbij in de uitgave het systeem gesloopt (v) en/of herbouwd na sloop of brand (^) is aangegeven: Loosdrecht (1998), Renswoude (1998), Eemnes (1999), Woudenberg (1999), Leersum (2000). In voorbereiding zijn de uitgaven voor de gemeenten Harmelen en Maartensdijk (2000), Maarn/ Maarsbergen en Nieuwegein (2001).

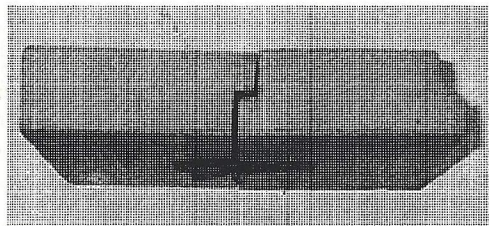
Elisabeth Stades- Vischer

Bijzondere turfisolatie

Wanneer we oude isolatiematerialen in een monument aantreffen is dat op zich al bijzonder. Als je in een monument isolatie aantreft waarvan het bestaan in Nederland niet bekend is dan kun je gerust spreken over een opmerkelijke vondst. Dat was het geval bij een houten woning uit 1921 in het Drentse Schipborg, niet ver van Zuidlaren. Omdat ik mij binnen de RDMZ bezighoud met de geschiedenis van de oude isolatiematerialen en het thermisch isoleren, werd ik door de afdeling monumentenzorg van de provincie Drenthe gevraagd aanwezig te zijn bij de bespreking ter voorbereiding van de restauratie van een houten opzichterswoning aan de Borgweg, niet ver van de bekende modelboerderij Schipborg van Berlage uit 1915.

Om drie redenen is de woning bijzonder. Ten eerste omdat het een ontwerp betreft van de architect Henry van de Velde, ten tweede vanwege het feit dat het pand bestaat uit een prefab-systeem van het Duitse constructiebedrijf Christoph & Unmach (of Unmack): AG te Niesky a/L (in de buurt van Lahr in het Schwarzwald), en tot slot omdat de woning is gebouwd in opdracht van de familie Kröller Müller die meer vergelijkbare woningen heeft laten bouwen. Zij lieten de woning in losse onderdelen, per trein via het stationnetje van Vries aanvoeren. Waar het hier om gaat zijn de buitenwanden van het huis. Deze wanden bestaan uit elementen opgebouwd uit een binnen- en een buitenschil van houten delen. De grenen delen zijn 4,5cm dik en halfhouts over elkaar gelipt. Eenvoudige haakjes houden de planken bij elkaar. Om dit pakket op de juiste wijze te kunnen monteren zijn alle onderdelen genummerd, zelfs de binnenkozijnen en deuren. De nummers, soms wel vijf cijfers, zijn met sjablonen in de planken geslagen. Tussen de binnen- en buitenwand bevindt zich een isolatiepakket van grote stevige turfplaten met een dikte van 2,5 cm. Omdat de gevel nog niet ontmanteld is, kunnen de afmetingen van de turfplaten in dit stadium nog niet worden vastgesteld. Volgens de huidige bewoners is tussen de binnenwand en de turfplaten geolied papier aangebracht, een opmerkelijk vroege

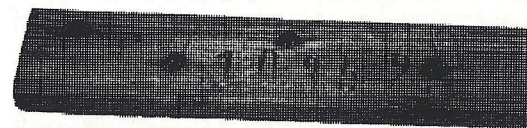
De halfhouts over elkaar gelipte buitenwanden van het houten huis uit 1921 te Zuidlaren. Kleine ijzeren haakjes houden de grenen planken bij elkaar.

en vooruitstrevende toepassing van een dampremmende laag. Opmerkelijk zijn ook de zijkanten van de isolatieplaten, deze zijn met een kalkspecie bestreken. De geperste turfplaten, die trouwens in een prima conditie verkeren en geheel niet hoeven worden te vervangen, ben ik nog nergens anders tegen gekomen, ook niet in de Nederlandse literatuur. Turf in de vorm van broodjes of als strooisel heeft wel bekende toepassingen.

Vanwege het gebrek aan vergelijkingsmateriaal houd ik mij aanbevolen voor aanvullingen en reacties. Deze kunt u schrijven, doorbellen of mailen aan: Ben Kooij, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Postbus 1001, 3700BA in Zeist. Telefoon 030-6983368. Email: B.Kooij@monumentenzorg.nl

Een van de genummerde onderdelen uit het bouw pakket. De nummers zijn met sjablonen in de planken geslagen.

Automatisering & Presentatietechnieken

6 december 2000: themaplatform Automatisering & Presentatietechnieken

Op voorstel van de SBN zal het Bouwhistorisch Platform van 6 december in het teken staan van automatisering en presentatietechnieken. In een aantal korte inleidingen van circa 10 minuten zal door een aantal sprekers gewezen worden op de mogelijkheden en bruikbaarheid van computers en computerprogramma's in het bouwhistorisch onderzoek. Elke inleiding wordt gevolgd door een stelling waarover na de pauze gediscussieerd zal worden.

Een uiteenlopend aantal onderwerpen zal aan bod komen. Ten eerste de presentatietechnieken. Het visueel aantrekkelijk en toegankelijk maken van onderzoeksgegevens zal in toenemende mate een rol gaan spelen. De computer kan hieraan bijdragen. Zo zijn de mogelijkheden van internet en kunnen rapporten steeds representatiever worden gemaakt dankzij de techniek. Rapporten met ingekleurde, gescande tekeningen, bewerkte foto's en fraai opgemaakte teksten zijn geen uitzondering meer. Ook zien we steeds meer dat onderzoek wordt uitgewerkt tot multimedia spektakels. Zie bijvoorbeeld de Cd-rom's over de dom van Utrecht, de dom van Keulen of de 3D blokonderzoeken in 's-Hertogenbosch.

Digitale documentatietechnieken komen eveneens aan bod. Met de opkomst van digitale camera's kan zeer snel een eerste documentatie worden aangelegd die met software kan worden bewerkt. Deze simpele vorm van fotogrammetrie zal aan de hand van enkele voorbeelden worden toegelicht. Belangrijk zijn ook de nieuwste meetapparaten waarmee digitale meetgegevens meteen in CAD tekeningen kunnen worden omgezet. CAD tekeningen kunnen een belangrijke schakel gaan vormen tussen de bouwhistoricus en architect, een punt waar over gesproken zal worden net als over de voor- en nadelen van een digitale tekening en opmeting. Andere aspecten op deze themadag betreffen de wetenschappelijke invalshoek en de implementatie van bouwhistorische gegevens in bijvoorbeeld GIS systemen, een belangrijk punt omdat steeds meer overheden gebruik maken van dit soort geografische informatiesystemen. Kortom, een platform toegespitst op de 21ste eeuw waarin de deelnemers wordt gevraagd mee te denken over de digitale toekomst van de bouwhistorie.

25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch

Ad van Drunen -

- Harry Boekwijt

fundamente van 'De Bossche School'

'Ga in hemelsnaam een vak leren'

IN EEN OUD pand in het centrum van Nijmegen, op de hoek van de Lange Hezelstraat en de steeg Papegassen komt een stadsherberg. Aan het steigerwerk met groene netten hangt een bord: 'Bouwhistorisch onderzoek: IBD (Instituut voor Bouwhistorische Inventarisatie en Documentatie, 's Hertogenbosch)'. Binnen legt Ronald Glaudemans (35), schrijfblok in de hand, vast wat de afgelopen weken is blootgelegd. De binnenruimte, die meerdere panden omvat, is tot op verschillende niveaus uitgegraven, er zijn metalen loopbruggen en provisorische trappen van steigermateriaal aangebracht. In een blootgelegde kelder is een kogelronde beerput te zien en dwars op een kaalge maakte binnenwand staat een laag muurtje. Te zien zijn verweerde keramische tegeltjes met afbeeldingen uit de 18de eeuw. Glaudemans: 'Hier was vroeger de keuken.' Tegen muren staan lange houten bakken, afgedekt met plexiglas, met lakprofielen (doorsneden) van grondlagen. Op tafels met rood gedrapeerde kleden staan vondsten uitgestald, zoals een schaal en oude flesjes.

Glaudemans is hier al drie jaar bezig. 'Meestal loop je achter de aannemer aan. Dit is een proefproject voor de binnenstad waarbij de bouwhistorie blijvend wordt getoond als het gebouw klaar is. De eigenaar, een kunsthistoricus, heeft zelfs een stichting opgericht. Het complex heeft zeldzaamheids waarde, omdat Nijmegen in de oorlog grotendeels is weggebombardeerd en later met weinig gevoel is gesaneerd.' De eerste huizen op deze plek dateerden uit de Romeinse tijd. In de heuvels was een militaire vesting en aan de Waal een civiele nederzetting. De Hezelstraat was de verbindingsroute, waarlangs grafmonumenten stonden. In een kelder wijst Glaudemans naar twee houten raamwerken met aarden werken kruiken: grafgraven die Romeinen aan doden meegaven. 'Archeologen zijn hier een jaar bezig geweest.' In de 13de eeuw werd het eerste stenen huis gebouwd. We kijken naar een binnenmuur: 'Dat rommelige kistwerk is een primitieve metselwijze, waarbij een spouwmuur volgegooid werd met afbraakmateriaal en kalkspecie. Voor de datering is dat Vlaams metselverband belangrijk; het raakte al vroeg in onbruik.'

In de 14de eeuw werd een achterhuis aangebouwd, dat in de 16de eeuw werd vervangen door een veel groter. Door de vloer uit te graven tot op het oude ni-

veau zijn in de muren kaarsnissen zichtbaar geworden. Via een noodtrap dalen we af naar een blootgelegde kelder. De haardstenen bevatten reliëfvoorstellingen, zoals de Nijmeegse, dubbelkoppige adelaar en bijbelse voorstellingen. Glaudemans vertelt dat zijn voornaamste werkmethode het 'lezen' van een gebouw is. Goed ruimtelijk inzicht is belangrijk: 'Door opmeting krijg je inzicht in wat er gebeurd is. We meten met digitale waterpastoestellen en laserafstandsmeters. De laatste richt je op een object, je ziet een lichtstip en kunt direct aflezen hoe ver het van je af is. Zo kun je ook hoogten meten zonder trap. Vroeger moest je met een meetlint met z'n tweeën op pad.'

zoek, met een boorapparaat met een holle boor, die van binnen conisch is. 'Anders kun je het boorsel er niet uit krijgen.' Na het boren haalt hij een rond houtstaafje uit de holle boor, waarin duidelijk lijnen en kleurverschillen zichtbaar zijn: 'Voor een juiste datering is het belangrijk dat er spinthout aan zit, de buitenste laag. De monsters polijsten we, zodat je nauwkeuriger kunt meten onder de microscoop.' De staafjes gaan in afgezaagde plastic elektriciteitsbuisjes, die worden dichtgeplakt met papertape. Hij vertelt dat bouwmaterialen vroeger niet altijd beschikbaar waren, bijvoorbeeld door toeliefering op de Maas, het uitgeput raken van mijnen of van bosgebie-

VELDWERK

Ronald Glaudemans

'WIJ ZIJN DE LAATSTEN DIE NOG MIDDELEEUWSE

RESTANTEN VINDEN IN WOONHUIZEN'

Hij toont een tekening op halftransparant krimpvrij papier van de muur waar we voor staan: 'Ik heb op archeologische wijze muursporen vastgelegd, zoals dichtgemetselde vensters en resten van een pleetje dat in de dikte van de muur was ingebouwd.'

Op de eerste verdieping staan bouwmaterialen, deuren en oude deurportalen, die opnieuw worden ingebouwd. We lopen via een bres in een grijze kalksteenmuur uit de jaren tachtig de achterruimte in en gaan de trap op. 'Daar in de muur zie je nog de lagere, 13de eeuwse trapgevel zitten.' Er zijn sporen van drie daklijnen en gevelwijzigingen zichtbaar. Glaudemans: 'De scheidingmuren, die bleven staan, bevatten veel informatie over die veranderingen. Door middel van -muurarcheologie probeer je uit te puzzelen hoe het is geweest. De Middeleeuwen worden als duister betiteld, maar als je de schilderingen ziet! In Den Bosch troffen we revolutionaire muurschilderingen aan: diamantkopschilderingen met perspectief, alsof je een optical-artbehangetje op de muur hebt zitten.'

Glaudemans neemt enkele houtmonsters voor dendrochronologisch onder-

den, waardoor van dennenhout op eiken wordt overgegaan. Als langdurig niet voldoende hout voorradig was, bedacht men andere constructies voor overspanningen: 'De kapconstructies werden ergens op een werv gemaakt en in de onderdelen nummers gekerfd. De manier waarop die plaatsingsmerken zijn aangebracht en wat voor beitel of kerfmesje is gebruikt zegt ook iets.'

Glaudemans vertelt dat dit soort onderzoek vaak 'als doekje voor het bloeden' wordt verricht: 'Dan maken we alleen een waardstelling waarin staat wat grote waarde heeft, vervolgens verdwijnt je rapport in de la. Daartegenover is dit hier eigenlijk gewoon archeologisch onderzoek in een gebouw en net als bij archeologie is het spannend wat tevoorschijn komt.' Glaudemans is met veertien projecten tegelijk bezig, waaronder Kasteel Helmond, een klooster in Cuyk en 'ik werk af en toe in België; in Maaseik heb ik de binnenstad deels geïnventariseerd.'

Het IBD werkt voor overheden: gemeenten, Rijksgebouwendienst, Monumentenzorg en soms projectontwikkelaars en architectenbureaus. 'Bij sommige gemeenten staat in de bouw-

vergunning dat onderzoek verricht moet worden, maar lang niet overal. Monumentenzorg is een zuinige tak van sport, terwijl we Nederlandse bindesteden in groot tempo vernieuwen. Ik denk dat wij de laatste generatie zijn die middeleeuwse restanten aantreft in woonhuizen. Toen ik met dit werk begon, kon ik er niet goed tegen wat allemaal verloren ging. Onze maatschappij heeft er niet zoveel belangstelling voor. In Duitsland en Zwitserland wordt grondiger gewerkt."

Het **IBD** is gevestigd in de Hinthamerstraat, een winkelstraat in het centrum van Den Bosch, in voormalig bakkerij 'De witte Swaen'. Op een smalle zijmuur bevindt zich een opvallend kleu-

rig behang uit begin negentiende eeuw: een arcadisch landschap met Italiaanse villa, cypressen aan een meer en op de voorgrond een kameel: "Dit is toevallig bewaard gebleven omdat het op hout zat. Het is vorig jaar schoongemaakt." We lopen via een zijsteeg en een poort naar zijn woning die zich in een pand achter 'De witte Swaen' bevindt. In de woonkamer een stapel dozen: "Ik heb een huis gekocht en verbouw dat samen met een aannemer." Op de grond liggen natuurstenen goten, kalkstenen or-

Ronald Glaudemans neemt een houtmonster op een oude zolder in Nijmegen.

FOTO LEO VAN VELZEN

namenten en een kast staat vol architectuur- en kunstboeken. Op de vraag of hij hobbies heeft, antwoordt hij: "Ik ben zo'n idioot die dag en nacht werkt. Dat heeft me ook al eens een LAT-relatie gekost met een vakgenote. Ik heb getekend en geschilderd, maar dat is er bij ingeschoten. Ik ben 's avonds vaak met publicaties bezig. Daarnaast is er een caféleven en doe ik aan basketbal. Mijn vrienden zijn vooral archeologen en bouwhistorici. Ik ben minder met mijn werk bezig dan een jaar geleden, ge-waarschuwd door stress, vermoeidheid en lichamelijke klachten. Dat huis heb ik gekocht, omdat ik verder van mijn werk wilde zitten. Maar zo'n verbouwing kan je er eigenlijk niet bij hebben."

Als kind deed Glaudemans aan modelbouw: "Het begon met treinen, maar huisjes bouwen, beschilderen en zelf ombouwen vond ik leuker. Na de havo werkte ik bij de bouwhistorische dienst van Den Bosch en deed ik hts-Stedebouw." Toen hij 23 was, ging hij in Delft bouwkunde studeren, maar stopte omdat bouwhistorie amper aan bod kwam. Op bescheiden wijze vertelt hij: "In 1992 heb ik het **IBD** opgericht. Nu werken er 21 mensen, deels in Deventer. De helft van de tijd zit ik in het veld. Aanvankelijk ondervond ik veel tegenstand vanuit mijn familie: 'Ga in hemelsnaam een vak leren.' Er was destijds geen brood in te verdienen. Het gevoel dat ik me moest bewijzen is nu over. Ik geef les bij een postdocavondopleiding in Utrecht; de eerste opleiding tot bouwhistoricus. Er zijn nu zo'n dertig bouwhistorici werkzaam in ons land."

Dat de bouwhistorie op de goede weg is bewijst ook dit artikel uit het NRC Handelsblad van 29 juli 2000 door Lex Veldhoen. In de zomerserie over wetenschap in het veld geeft Ronald Glaudemans tekst en uitleg over het vak bouwhistorie. De foto bij dit artikel is hier om technische redenen niet opgenomen.

Van de Penningmeester

Hoewel dit jaar al weer voor driekwart voorbij is, stuur ik U thans de welbekende acceptgiro voor de contributie van 2000. Zoals reeds vorig jaar aangekondigd is de minimumbijdrage met f. 5,- verhoogd tot f. 30,-. Dit is gedaan om de door de laatste jaren heen geleidelijk gestegen algemene kosten - zoals porti, papier en telefoon- te kunnen dekken. Daarnaast gebeurt er nu juist veel binnen de SBN, zoals alle zorgen omtrent het onderwijs in Utrecht en Leiden, zodat wij Uw steun juist nu hard nodig hebben. Vorig jaar stuurden we U tevens een factuur, maar aangezien slechts weinigen deze benodigen wordt deze voortaan achterwege gelaten. Mocht U er voor Uw administratie toch één wensen, dan kunt U deze bij mij aanvragen. Tenslotte wellicht ten overvloed: U mag gerust méér dan de minimumbijdrage overmaken! Uw gehele bijdrage aan de SBN is nog altijd volledig als gift aftrekbaar van de belasting.

Leo Wevers

Korstmossen en muurbloempjes

Blekkendorst, T., *Behoud het beeld. Leidraad voor herbestemming van agrarische gebouwen*, Boerderijenstichting Utrecht (BSU) en Adviescommissie voor Ruimtelijke Kwaliteit (PUWC), 2000.

M.A. van der Eerden e.a. (red.), *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis*, Hilversum, Verloren, 2000.

Ginkel-Meester, S. van, *Woerden: geschiedenis en architectuur*. Zeist, uitgeverij Kerckebosch, 2000.

R. Glaudemans e.a. (red.), *De onderste steen boven: 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch*, Utrecht, Matrijs, 2000.

'Italienische' Renaissancebaukunst an Schelde, Maas und Niederrhein: *Stadtanlagen - Zivilbauten - Wehranlagen*. Jülich, Fischer, 1999. (met bijdragen van o.a. R. Stenvert, G. van Tussenbroek en G. van Wezel)

Momers, H., *Dakpanengids*. Akersloot, Stichting Dakpromotie, 2000.

Sass- Klaassen, U., Dendrochronologisch onderzoek aan naaldhout uit Nederlandse monumenten, in: *Bulletin KNOB*, jaargang 99, 2000, nummer 3, pp. 85 - 94.

Schröder, H., *Bauernhäuser, Bauernhöfe mit ihren Bergeräumen in Nordwestdeutschland, Jütland und den Niederlanden*. Frankfurt am Main, Lang, 1999.

G. van Tussenbroek (red.), *Bouwhistorie in Nederland. Kennis en bescherming van gebouwen*, Utrecht, Matrijs, 2000.

Vries, D.J. de, Vergelijkend natuurwetenschappelijk dateringsonderzoek, in: *Bulletin KNOB*, jaargang 99, 2000, nummer 3, pp. 74 - 84.

Internetsites:
www.Monumentenzorg.nl
www.documentatie.org
www.monumentenhuus.nl